

گونه‌شناسی بازی‌های نمایشی در حمام‌های تهران^۱

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۴/۳۰، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۶/۳۰)

علیرضا رعیت حسن‌آبادی^۲

چکیده

حمام در تاریخ معاصر ایران، همواره یکی از مراکز اصلی تعاملات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی بوده است. حضور اقشار و طبقات مختلف جامعه در این مکان و برخورد و تضارب آرا و اندیشه‌های آنان، حمام را در موقعیتی ممتاز از لحاظ اجتماعی قرار داده است. به گواه نتایج پژوهش‌های اکثر پژوهشگران فرهنگ عامه، حمام یکی از پایگاه‌های اصلی نشر و تولید فرهنگ عامه است. ضرب‌المثل‌های رایج مرتبط با حمام، موسیقی حمام، معماری حمام، کنش و واکنش‌های طبقات مختلف در حمام، مداوای عامیانه، رویکرد نهادهای قدرت در قبال حمام، کارکردهای اطلاعاتی و خبری حمام، حمام‌های مناسبتی، مناسک مذهبی و آیینی در حمام، سوگ و شادی در حمام و... نمونه‌ها و مصادیقی جدی از فرهنگ عامه هستند که کم و بیش در پژوهش‌های مختلف به آنها پرداخته شده است. یکی از این مناسبت‌های فرهنگی بسیار مهم، نمایش‌های عامیانه‌ای است که در شکل‌ها و گونه‌های مختلف در حمام‌های قدیمی اجرا می‌شده است. در این مقاله، براساس مصاحبه با ۱۱ تن از حمامی‌های با سابقه تهران، انواع بازی‌های نمایشی حمام‌های عمومی تهران، معرفی و طبقه‌بندی و گونه‌شناسی آنها انجام شده است.

کلیدواژه‌ها: حمام، فرهنگ عامیانه، نمایش‌های عامیانه، بازی‌های نمایشی، نمایش‌واره.

۱. این مقاله مستخرج از طرح پسادکترای به شماره ۹۷۰۰۱۰۳۲ است که با حمایت صندوق حمایت از پژوهشگران و فناوران کشور (INSF) انجام گرفته است.

۲. دانشجوی پسادکترای ادبیات فارسی دانشگاه تربیت مدرس، رایانامه: ali_rayat2005@yahoo.com

۱۶ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

۱. مقدمه

حمام عمومی از دیرباز کارکردهای اجتماعی متعدد داشته است. «حمام، برخلاف تصور رایج، صرفاً، مکانی برای نظافت و تطهیر نبوده و با توجه به ظرفیت‌ها و ویژگی‌های خود، دارای کارکردهای اجتماعی و حتی سیاسی در تمام تاریخ ایران بوده است. این کارکردها بیانگر این واقعیت است که حمام به عنوان یکی از عوامل اثرگذار در تاریخ تحولات اجتماعی ایران، نقش و جایگاه مؤثری داشته است.» (شعبانی و جبار، ۱۳۹۳: ۸۹)

از سوی دیگر به گواه نتایج پژوهش‌های اکثر پژوهشگران فرهنگ عامه، حمام یکی از پایگاه‌های اصلی نشر و تولید فرهنگ عامه است. ضرب‌المثل‌های رایج مرتبط با عام، موسیقی حمام، معماری حمام، کنش و واکنش‌های طبقات مختلف در حمام، مداوای عامیانه، رویکرد نهادهای قدرت در قبال حمام، کارکردهای اطلاعاتی و خبری حمام، حمام‌های مناسبتی، مناسک مذهبی و آیینی حمام، سوگ و شادی در حمام و... نمونه‌ها و نشانه‌هایی جدی از فرهنگ عامه هستند که کم و بیش در پژوهش‌های مختلف به آنها پرداخته شده است. یکی دیگر از این مناسبت‌های فرهنگی، نمایش‌های عامیانه‌ای است که به شکل‌های مختلف در حمام‌های قدیمی اجرا می‌شده‌اند. نمایش‌های عامیانه، در سلسله‌نمایش‌های ایرانی جایگاهی ویژه دارند. «غرض از اطلاق صفت عامیانه به این نوع نمایش‌ها آن نیست که گفته شود از نظر هنری، فنی و تکنیکی در سطحی نازل‌تر از بقیه انواع نمایش‌های ایرانی قرار دارند بلکه از این بابت صفت عامیانه را برگزیدیم که این نمایش‌ها به خاطر ماهیت وجودی‌شان، اجرایی عمومی و همگانی داشته‌اند و در همه سطوح اجتماعی از آنها بهره برده‌اند» (عاشورپور، ۱۳۹۰: ۱۵) به تعبیر برشت «نمایشنامه‌های عامیانه (مردمی) معمولاً در ذات خود تئاترهایی خام، بی‌توقع و غیرمسئول به شمار می‌روند. زیبایی‌شناسی با قواعد متعارف و اصول آموخته‌شده آن، توجهی به این نوع نمایشنامه‌ها ندارد. رفتار دانش زیبایی‌شناسی با نمایشنامه‌های عامیانه غرورآمیز است و نمی‌خواهد این نوع نمایشنامه‌ها غیر از آنچه هست، باشد. همان‌طور که بعضی از حکومت‌ها نمی‌خواهند ملت‌شان غیر از آنچه هست باشد یعنی: خام،

گونه‌شناسی بازی‌های نمایشی در حمام‌های تهران ❖ ۱۷

بی‌توقع و غیرمسئول. این نوع نمایشنامه‌های عامیانه اغلب از اخلاق متعارف و پیش‌یافتاده صحبت می‌کنند و همراه با شوخی‌های کثیف و مبتذل فقط روح و عاطفه آدم را انگولک می‌کنند» (برشت، ۱۳۵۲: ۱۶۷).

موضوع اصلی این مقاله «نمایش‌های عامیانه در حمام‌های عمومی ایران» است. منظور از نمایش‌های عامیانه، همان تعریفی است که در آثار علمی و پژوهشی مرتبط ارائه شده است. این نوع نمایشنامه‌ها، گاه به نمایش‌های مردمی و تئاتر سنتی نیز تعبیر و ترجمه شده‌اند. «تئاتر سنتی آمیزه‌ای از عادات، آداب، آواز، کلام و گفتار است و همواره از سوی عامه مردم، خواست فزاینده‌ای برای این گونه نمایش وجود داشته است. تئاتر سنتی در بیان عواطف و هیجان‌های اکثر مردم، در رساندن پیام رفتار نیک به عموم، به حد وسایل ارتباط جمعی می‌رسد» (عنصری، ۱۳۶۶: ۲۳)

مراد از حمام عمومی نیز حمام‌های سده‌های پیشین و دوران کهن نیست؛ منظور حمام‌هایی است که تا همین اواخر و تا پیش از ظهور مدرنیسم و پسامدرنیسم، در هر گوشه از کشور و در بافت شهرها و روستاها فعال بودند. حمام‌هایی که حیات‌شان از آغاز دوره پهلوی دوم آغاز شده بود و تا اواخر دهه ۶۰ شمسی پروتق بودند و امروزه نیز در برخی نقاط کشور از جمله در تهران، به دور از رونق سابق فعالیت دارند.

۲. پیشینه پژوهش

موضوع و سوژه اصلی پژوهش حاضر، همان چیزی است که تا پیش از انتشار این مقاله از دیده‌ها پنهان بوده است. دلیل پنهان بودنش نیز در این مقاله شرح و توضیح داده شده است. شاید کمتر کسی باور کند که در حمام‌های عمومی، نمایش‌هایی اجرا می‌شده‌اند که تمام اجزای یک نمایش را در خود داشته‌اند. از بازیگران توانمند و هنرمند گرفته تا کارگردانان خبره و موقعیت‌شناس یا طراحان صحنه و لباس و البته تماشاچسانی که خود، گاه و بی‌گاه در قالب بازیگران نمایش به بازی گرفته می‌شدند.

این‌گونه نمایش‌ها با بسیاری از نمایش‌های عامیانه دیگر وجه اشتراک دارند؛ برای مثال، مانند دیگر شکل‌ها و گونه‌های نمایش عامیانه، بر بداهه‌گویی استوارند، زمان

۱۸ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

کوتاهی دارند، بازیگران‌شان از میان مردم عادی انتخاب شده‌اند و صحنه‌آرایی ساده‌ای دارند. پیش‌اندیشی بر سر دیالوگ‌ها، در این گونه نمایش‌ها وجود دارد و کارکردهای متنوعی را عوامل اجرایی حمام از آنها استخراج کرده‌اند.

در خصوص حمام آثار فراوانی نگاشته شده است که تعدادی از آنها با نگاه مردم‌شناختی و فولکلور به موضوع نگریسته‌اند. از جمله کتاب *حمام عمومی در جامعه و فرهنگ و ادب دیروز: نگرش و پژوهش مردم‌شناختی*، اثر محمود روح‌الامینی (۱۳۸۶)، که در آن نقش‌های مختلف حمام در جامعه گذشته بررسی شده است. مهم‌ترین مباحث این کتاب عبارت‌اند از: گرمابه و آداب آن، آیین نظافت و حمام در ادیان، جایگاه اجتماعی و فرهنگی حمام، تحول و تغییر در حمام‌های عمومی و بهره‌گیری از فضای حمام‌های عمومی. در کتاب *خاطرات شازده حمام* نیز که در قالب خاطره‌نگاری در چهار جلد نوشته شده، محمدحسین پاپلی یزدی (۱۳۹۲) با نگاه مستندنگاری در بخش‌هایی از کتاب، شرح جذابی از حمام‌رفتن و آداب آن در بین مردم یزد ارائه داده است. اثر دیگر *فرهنگ‌واره گرمابه* نوشته علیرضا لطفی و حسین مجدی (۱۳۹۳) نام دارد که در آن نویسندگان، به گونه‌شناسی گرمابه، معماری، تأسیسات و گرمایش، شغل‌ها و ملزومات آن اشاره کرده‌اند. با این حال می‌توان گفت که در هیچ کدام از آثار یادشده، نشانی از نمایش‌ها به شکل و گونه ارائه شده در این مقاله دیده نمی‌شود.

۳. روش پژوهش

ایده اصلی این مقاله در ملاقات با یکی از حمامی‌های با سابقه تهران، شکل گرفت. غلامحسین کاظم‌زاده، حمامی هفتادساله‌ای که سابقه کار در چند حمام بزرگ و معروف تهران را دارد و به همراه خانواده (همسر و پسر بزرگ‌تر) در حمام‌های عمومی تهران فعالیت می‌کرده است؛ با کاهش رونق حمام‌های عمومی در تهران، به شهرستان دامغان مهاجرت کرده و در این شهر نیز به دلاکی و حمامی مشغول شده است. اساساً هدف از دیدار با او، بررسی نمایش‌های حمام نبود. هدف اصلی را جمع‌آوری اصطلاحات زبان مخفی حمامی‌ها و تکمیل پژوهش علی‌اکبر عبدالرشیدی در کتاب *زبان‌های ساختگی*

گونه‌شناسی بازی‌های نمایشی در حمام‌های تهران ❖ ۱۹

(۱۳۹۲: ۴۳ - ۴۴) شکل می‌داد. اما در خلال صحبت‌ها و مصاحبه با آقای کاظم‌زاده، به گونه‌های متعددی از نمایش‌های عامیانه حمام‌های قدیم ایران اشاره شد و به این ترتیب، در ملاقات‌های بعدی، علاوه بر گفتگو در مورد زبان مخفی حمامی‌ها، سؤالاتی هم درباره نمایش‌ها و شکل و زمان اجرای آنها پرسیده شد.

اطلاعات دقیق طی ۵ نشست صمیمی در سال ۱۳۹۲ در منزل وی در روستای حسین‌آباد دولاب از توابع شهرستان دامغان ثبت و ضبط شد و پس از آن، برای بررسی صحت این گفته‌ها، با دیگر حمامی‌های ساکن شهرها و استان‌های مختلف کشور نیز مصاحبه و گفتگو شد. اسامی این حمامی‌ها و محل فعالیت‌شان در منابع آمده است. از این رو می‌توان گفت که روش پژوهش حاضر از نوع میدانی بوده و داده‌های آن با تکنیک مصاحبه و طی گفتگو با ۱۱ حمامی به دست آمده است. پس از جمع‌آوری اطلاعات مورد نیاز و تأیید آنها، دسته‌بندی و گونه‌شناسی نمایش‌ها انجام گرفته است. آنچه در ادامه ذکر می‌شود، نتیجه این دسته‌بندی‌هاست. همچنین در انتهای مقاله، به بررسی و ریشه‌یابی دلیل پنهان بودن این نمایش‌ها در دو بند پرداخته شده است. در این پژوهش برای تحلیل نمایش‌ها، کاربرگی بر اساس ترکیب الگوهای ارائه شده از سوی جابر عناصری و دکتر حسن ذوالفقاری طراحی شده است.

الگوی اول: براساس الگوی شادروان جابر عناصری در کتاب «نمایش و نمایش در ایران» موارد زیر در تحلیل نمایش‌های عامیانه اهمیت دارد:

۱. شناخت وجه تسمیه نمایش‌های سنتی (ریشه‌شناسی و...) (عناصری، ۱۳۶۶: ۲۴)
۲. شناخت موضوع نمایش‌ها (سوگنامه، کمدی و...) (همان)
۳. شناخت ارکان نمایش‌ها (همان، ۲۵)
۴. شناخت وظایف نمایش‌ها که شامل موارد زیر بوده است:
الف) نشان دادن احساسات جمعی و تحلیل رفتارهای قومی
ب) تجدید حیات و خلق دوباره برخی از موقعیت‌های اجتماعی (همان، ۲۶)
۵. شناخت اهداف نمایش‌ها
۶. شناخت عناصر چشمگیر نمایش‌ها
۷. شناخت آداب و رسوم بومی محتوای در نمایش‌ها (همان)

۲۰ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

۸. شناخت اشکال گوناگون نمایش‌ها؛ شامل:
- (الف) نمایش‌های ویژه برای کودکان (با حضور کودکان، با بازی کودکان یا درباره کودکان)
- (ب) نمایش‌های ویژه برای زنان (درباره رفتار زنان یا نمایش‌های سنتی و جشن‌های نمایش‌گونه ویژه آنان)
۹. نمایش‌های ویژه مردان (نمایش‌های زراعت و کاشت و برداشت، نمایش شب‌های شکار، کشتی‌گیری، پهلوانی و آیین فتوت و نمایش‌های طنزآمیز مردانه)
۱۰. نمایش‌های ویژه گروه‌های حرفه‌ای؛ شامل: روحوسی، لوده‌ها، سیاه‌بازی‌ها، نمایش‌های عروسکی و خیمه‌شب‌بازی
۱۱. شیوه‌های بازیگری و کارگردانی
۱۲. نقش لباس و گریم
۱۳. صحنه و صحنه‌آرایی (همان، ۳۰-۲۷)
- الگوی دوم:** الگوی دکتر حسن ذوالفقاری برای تحلیل نمایش‌های عامیانه در کتاب *زبان و ادبیات عامه*، موارد زیر را شامل می‌شود:
۱. از نظر لحن و بیان شامل:
- (الف) نمایش‌های شاد، مانند: کچلک‌بازی و نمایش‌های شاد زنانه
- (ب) نمایش‌های تراژدی و غمناک، مانند: تعزیه و روضه
- (ج) نمایش‌های حماسی و برانگیزاننده، مانند: نقالی و شاهنامه‌خوانی
- (د) نمایش‌های جدی، مانند: سخنوری
۲. از منظر مکان اجرا، شامل:
- (الف) نمایش‌های قهوه‌خانه‌ای مانند سخنوری و نقالی
- (ب) نمایش‌های تخت‌حوضی (یا روحوسی) مانند سیاه‌بازی
- (ج) نمایش‌های معرکه و میدانی مانند تعزیه در تکیه
- (د) نمایش‌های سیار و کارناوالی مانند نوروزخوانی
۳. از نظر زمان اجرا، شامل:
- (الف) ثابت و منظم، مانند نوروزخوانی

گونه‌شناسی بازی‌های نمایشی در حمام‌های تهران ❖ ۲۱

- ب) موقعیتی و متناوب، مانند باران‌خواهی
۴. از نظر تعداد مجریان، شامل:
الف) تک‌نفره: نقالی، معرکه‌گیری.
ب) چندنفره: روحوضی، سیاه‌بازی.
ج) گروهی: چمچه گلین، نخل‌گردانی
۵. از نظر عوامل اجرایی، شامل:
الف) انسان مانند بقال‌بازی، روحوضی و تعزیه
ب) انسان و عروسک: خیمه‌شب‌بازی، تکم‌گردانی
ج) انسان و حیوان مانند: میمون‌بازی، بزرقصانی
د) عناصر انتزاعی و اشیا: سایه‌بازی، عروسک‌بازی، پرده‌بازی
۶. از نظر گفتار و کنش بازیگر، شامل:
الف) صامت: لال‌بازی
ب) کلامی: سخنوری، آیین‌گردانی، نقالی
ج) حرکتی - کلامی: روحوضی
۷. و از نظر مخاطبان، شامل:
الف) عامه مردم: معرکه‌گیری، نقالی
ب) خواص: روحوضی، دلقک‌بازی
ج) زنان: نمایش‌های زنانه
د) کودکان مانند نمایش‌های عروسکی (ذوالفقاری، ۱۳۹۴: ۸۷)

پیش از بحث یا شرح و تفسیر موضوع، ذکر این نکته ضروری است که نمایش‌های یادشده در این مقاله، در حمام‌های عمومی مردانه رایج بوده‌اند و مصاحبه‌نگارنده با چند بانوی حمامی نشان داد که در حمام‌های زنانه، به هیچ وجه چنین نمایش‌هایی (دست کم، با شکل و گونه‌ای که نگارنده یافته و ضبط کرده) اجرا نمی‌شده است. حتی همسر آقای کاظم زاده که خود در بخش زنانه همان حمام‌های معروف فعالیت داشته، وجود چنین نمایش‌هایی را در بخش زنان منکر شده است. نمایش‌های رایج حمام‌های

۲۲ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

زنانه، در حد همان آداب و مناسک عروسی و مراسم زنانه‌ای چون حنابندان و حمام شب عروسی و ... بوده است.

۴. بحث و بررسی

گونه‌شناسی نمایش‌های حمام

در این بخش، چگونگی اجرای نمایش‌های سرگرم‌کننده، آموزشی و ناگهانی در حمام بررسی می‌شود.

۴-۱. نمایش‌های سرگرم‌کننده

کارگران پس از مهیا کردن تمام شرایط و انجام امور مربوط به نظافت و گرم کردن حمام، در ساعات پایانی و اوقات استراحت، زمان‌هایی برای گفت و گو و بگو و بخند داشتند. یکی از تفریحات رایج آنان، اجرای نمایش بوده است. نمایش‌ها، به طور معمول، در ساعات بیکاری عوامل اجرایی یا کارگران و دلاکان تمام و اغلب، برای سرگرمی و رفع خستگی اجرا می‌شدند.

بازیگران آنها، دلاکان و کارگرانی بودند که در تقلید صدا، ادا درآوردن، مسخره‌بازی و ... استعداد داشتند و به اجرای حرکات نمایشی تا حدی وارد بودند. این نمایش‌ها به شکل‌های گوناگون اجرا می‌شدند. تماشاچیان نیز از دیگر عوامل و کارگران حمام بودند. نمایش‌های سرگرم‌کننده در حمام به چند روش برگزار می‌شدند:

۴-۱-۱: نخستین شکل آن، نمایش‌هایی بود که هنگام استراحت و در ساعات خلوت اجرا می‌شد. در این مواقع یک نفر دلاک یا کارگر، با استفاده از ابزار و ادوات و وسایل حمام، خود را گریم می‌کرد و با خواندن اشعار و ترانه‌های معروف، به سرگرم کردن دیگر کارگران، دلاکان و حمامی‌ها می‌پرداخت. حرکات موزون و تقلید صدا، از اجزای

گونه‌شناسی بازی‌های نمایشی در حمام‌های تهران ❖ ۲۲

جدایی‌ناپذیر این مدل نمایش‌ها بود. از تاس حمام^۱ در اغلب موارد به عنوان کلاه؛ از لیف و کیسه، به عنوان شال‌گردن؛ و از لنگ^۲ و قطیفه^۳ به عنوان عبا، ردا و بالاپوش استفاده می‌شد. گاه نیز با دوده چهره‌ها را گریم می‌کردند و بازیگری در فضای عمومی حمام انجام می‌شد. اجرای این نمایش‌واره‌ها به طور معمول، دور از چشم صاحب حمام بود چرا که در صورت مشاهده، دلاکان تنبیه و توبیخ می‌شدند و آنان نباید در حمام، وقت خود را به این امور سپری می‌کردند. (جدول ۱)

جدول ۱. کاربرد تحلیل نمایش نوع ۱-۱-۴

عنوان				توضیحات و گزینه‌های مربوط به عنوان و اجرای نمایش			
نام نمایش				سرگرم‌کننده ۱			
منطقه جغرافیایی				نام استان و شهرستان: تهران، تهران.			
از نظر وجه نمایشی				نمایش عامیانه		بازی نمایشی	
شکل نمایش	نمایش زنانه	ویژه زنان	نمایش کودکان	با حضور کودکان		نمایش مردانه	
				درباره صفات زنان		عمومی	
از نظر لحن و بیان				نمایش شاد		جدی، سخنوری	
مکان اجرا				قهوه‌خانه‌ای		میدانی و معرکه‌ای	
عوامل اجرایی				انسان		انسان و حیوان	
زمان اجرا				ثابت و منظم			
تعداد مجریان				تک نفره		چند نفره	
از نظر گفتار و کنش				صامت		گفتاری	
مخاطبان				خواص (کارگران حمام)			
درون‌مایه				طنز، شوخی و هزل.			
کاربرد				سرگرمی در حمام‌های قدیمی			
توصیف صحنه				در بخش عمومی حمام.			
توصیف زمان اجرا				در زمان استراحت کارگران حمام، یا در ایام بیکاری در حمام			
توصیف ابزار و وسایل اجرا				وسایل حمام (لیف، قطیفه، تاس حمام و...)			
توصیف مجریان				یک نفر دلاک صاحب ذوق و هنر			

۱. تاس حمام: کاسه‌ای فلزی مخصوص استفاده در حمام است که به آن سرطاس حمام نیز گفته می‌شود. اغلب بر روی آن نقوشی نیز قلمزنی می‌شد. در حمام‌های سنتی که به صورت خزینه بود و دوش به حمام راه نیافته بود، مردم از این وسیله هنگام استحمام برای ریختن آب بر سر و بدن استفاده می‌کردند. اما بعدها با توسعه لوله‌کشی آب و رواج دوش، این وسیله منسوخ گردید.

2. long

۳. لنگ و قطیفه نوعی پوشش سنتی ایرانی است که در گرمابه و هنگام استحمام برای خشک کردن بدن مورد استفاده قرار می‌گیرد. قطیفه حوله‌ای بزرگ برای خشک کردن نیمه بالای بدن است و لنگ لباس نیمه پائین بدن است.

۲۴ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

این شکل از نمایش‌ها، مانند بسیاری دیگر از نمایش‌های عامیانه، فاقد متن مکتوب بودند و با بداهه‌گویی و به صورت طنز اجرا می‌شدند همچنین مسائل رخ داده در حمام، اصلی‌ترین موضوع آنها بود. به گفته غلامحسین کاظم‌زاده «به عنوان مثال بارها پیش می‌آمد که یکی از کارگران به دلیلی توسط صاحب حمام تویخ و تنبیه شود و در وقت استراحت دمو و گرفته باشد. در این هنگام بازیگر نمایش سعی می‌کرد وی را سوژه قرار داده و با بیان جملات و کلمات مرتبط با او و همراه کردن دیگر کارگران در گفتگو، فضایی را ایجاد کند تا وی از حالت غم و ناراحتی خارج شود. صاحب حمام و مشتریان از طبقه اجتماعی بالا (مانند نظامیان، بازاریان و دولتیان) سوژه‌های اصلی طنز و تقلید بودند که توسط بازیگران این نمایش‌ها به باد انتقاد و سخره گرفته می‌شدند.»

در هنگام رقص و اجرای این نمایش‌ها، به طور معمول، ترانه‌های مرتبط با حمام، مانند «حمومی آی حمومی»، «یک حمومی من بسازم چل ستون، چل پنجره» و یا دیگر ترانه‌های خواننده‌های معروف آن دوران خوانده می‌شد.

۲-۱-۴: اما شکل دوم این نمایش‌ها را برخی دلاکان جسور هنگام کار با مشتریان و مشت‌مال و شست‌وشوی بدن آنان اجرا می‌کردند. در این نوع از نمایش، دلاکانی که هم در کار مسخره‌بازی ید طولاً داشتند و هم جسارت و جرئت به خرج می‌دادند، هنگام مشت‌مال افراد، به مسخره‌بازی و اداها و رفتارهایی می‌پرداختند که باعث خنده و سرگرمی دیگر دلاکان و کارگران می‌شد. در این گونه نمایشی، فرد زیر مشت‌مال، به یکی از وسایل نمایش و مسخره‌بازی دلاک تبدیل می‌شد البته این امر به شکلی بود که فرد زیر عملیات مشت‌مال به هیچ عنوان متوجه نمی‌شد و زیبایی و خنده‌دار بودن آن هم در همین نکته بود.

زمانی که مشتری به شکم می‌خوابید و صورت بر زمین می‌نهاد تا دلاک وی را مشت‌مال دهد، نمایش دلاک شروع می‌شد. او با درآوردن شکلک‌های مسخره پشت سر فرد کار را شروع می‌کرد و هنگام گفتگو با دیگر دلاکان، با سر و دست و دیگر اجزای بدن، مفاهیمی را به کلامش اضافه می‌کرد که از چشم مشتری دور می‌ماند. این اداها نیز

گونه‌شناسی بازی‌های نمایشی در حمام‌های تهران ❖ ۲۵

اغلب با خواندن شعرهایی همراه می‌شد که محتوای آنها با اداهای و شکلک‌ها تناسب داشت. برای مثال، کلماتی مانند پدرسوخته، نکبت، گاو و... را در شعرهای ساخته خود یا دیگران وارد می‌کردند و هنگام خواندن شعر، به آن کلمات که می‌رسیدند، با اشاره به مشتری زیر مشت‌مال، شکلک‌ها و اداهای خاص درمی‌آوردند. اگر هم مشتری مشکوک می‌شد یا از ماجرا بویی می‌برد، گفتگویی صوری با دیگر دلاکان راه می‌انداختند تا حواس او را از آنجا پرت کنند.»

دلاک بازیگر، به طور معمول با هماهنگی قبلی با دیگر دلاکان این کار را با مشتریانی خاص انجام می‌داد برای نمونه، مشتریانی که در دادن انعام خست به خرج می‌دادند یا سرشناس، پولدار و... بودند زمان‌هایی هم که دلاک می‌خواست کاری خاص و ویژه انجام دهد، شروع به تعریف کردن جوک یا ماجرای طنز می‌کرد تا ابتدا فضا را در حد دو سه دقیقه آماده کند و سپس، همزمان شکلک و ادابازی خنده‌دار خود را انجام می‌داد تا خنده دیگر دلاکان، مانع از مشکوک شدن فرد زیر مشت‌مال شود. دیگر دلاکان نیز در نقش تماشاچی، گاه با گفتگوی دوسویه، فضای طنزآمیز را گیراتر می‌کردند.

اوج این نمایش‌ها و وحشتناک‌ترین شکل آنها زمانی بود که دلاک بر روی افرادی که عموماً خوشنام نبودند و یا مردم کوچه و بازار از آنها دل خوشی نداشتند، اجرا می‌کرد. برای مثال، در مواجهه با بازاری رباخوار محله که مردم از دست گرانفروشی او به تنگ آمده بودند یا فرد ثروتمندی که در کمک به مردم فقیر و بیچاره هیچ اقدامی نمی‌کرد و مشابه آن. (جدول ۲)

جدول ۲. کاربرد تحلیل نمایش نوع ۲-۱-۴

توضیحات و گزینه‌های مربوط به عنوان			عنوان	
سرگرم کننده ۲			نام نمایش	
نام استان و شهرستان: تهران، تهران.			منطقه جغرافیایی	
نمایش‌واره		نمایش عامیانه	از نظر وجه نمایشی	
عمومی	نمایش مردانه	با حضور کودکان	ویژه زنان	شکل نمایش
		درباره کودکان	درباره صفات زنان	
		برای کودکان	جشن‌های زنانه	
جدی، سخنوری	حماسی	تراژدی و غمناک	نمایش شاد	از نظر لحن و بیان
سیار و کارناوالی	میدانی و معرکه‌ای	تخت حوضی	مجالس خصوصی	مکان اجرا
اشیا و عناصر انتزاعی	انسان و حیوان	انسان و عروسک	انسان	عوامل اجرایی
موقعیتی و متناوب		ثابت و منظم		زمان اجرا
گروهی	چند نفره		تک نفره	تعداد مجریان
گفتاری - حرکتی	گفتاری		صامت	از نظر گفتار و کنش
عوام		خواص (کارگران حمام)		مخاطبان
طنز و شوخی و هزل و سرگرمی.			درون مایه	
سرگرمی در حمام‌های قدیمی. انتقام از افراد طبقه فرادست جامعه.			کاربرد	
در محل مشت‌مال افراد در حمام.			توصیف صحنه	
ساعات خلوت حمام.			توصیف زمان اجرا	
وسایل حمام			توصیف ابزار و وسایل اجرا	
دلاک و مشتری.			توصیف مجریان	

۲-۲. نمایش‌های آموزشی

نوع دیگری از نمایش‌واره‌های حمام آنهایی بودند دلاکان باتجربه، با هدف آموزش نیروهای جدید و دلاکان جوان‌تر اجرا می‌کردند.

عباس کاظم‌زاده می‌گوید: در حمام‌های قدیم، غالب درآمد دلاکان از طریق گرفتن انعام تأمین می‌شد و به طور معمول، صاحبان حمام‌ها، هیچ حقوق ماهانه و مقرری ثابتی به آنها نمی‌دادند. گرفتن انعام و شیوه‌های مختلف آن از مهم‌ترین کارهایی بود که می‌بایست هر دلاک و حمامی بلد باشد. وقتی نیرویی جوان و بی‌تجربه وارد حمام می‌شد، دیگر دلاکان از باب خیرخواهی و دوستی اولاً، سعی می‌کردند با توصیه‌های مختلف وی را با فضای مشتریان و شیوه‌های گرفتن انعام آشنا کنند و ثانیاً، پس از اینکه دلاک جوان توصیه‌ها و توضیحات شفاهی دیگران را می‌شنید، دو نفر دلاک با تجربه، نحوه گرفتن انعام و نیز شیوه‌های آن را بر اساس نوع مشتریان به او آموزش می‌دادند.

گونه‌شناسی بازی‌های نمایشی در حمام‌های تهران ❖ ۲۷

مشتریان حمام از دید دلاکان، دسته‌بندی خاصی داشتند. عموماً حمامی‌ها تمام مشتریان را به سه گروه پولدار، متوسط و بی‌پول و سپس، به افراد انعام‌ده یا خسیس تفکیک می‌کردند. بر این اساس، مشتریان عبارت بودند از: مشتریان پولدار و انعام‌ده؛ مشتریان پولدار و خسیس؛ مشتریان متوسط و انعام‌ده، مشتریان متوسط و خسیس؛ مشتریان بی‌پول و انعام‌ده و سرانجام، مشتریان بی‌پول و خسیس. دلاک‌ها برای گرفتن بالاترین حد انعام از هر کدام از این گروه‌ها، شیوه‌های نمایشی خاصی داشتند؛ که به صورت گفتگو یا نمایش دونفره هنگام مشت‌مال مشتری اجرا می‌شد. مخاطب اصلی این نوع نمایش‌ها، دلاک‌ها و نیروهای تازه‌کار و جوان‌تر بودند اما مشتریان نیز شنونده و به نوعی مخاطب غیرمستقیم محسوب می‌شدند.

در این شیوه نمایشی، آنچه به عنوان کاتارسیس؛ یعنی تحت تأثیر قراردادادن مخاطب مطرح است، اتفاق می‌افتاد. هدف غایی و نهایی این نمایش‌واره‌ها دو امر مهم بود: (۱) آموزش به نیروهای جوان و تازه‌کار و (۲) تحت تأثیر قرار دادن مشتری با هدف انعام‌گیری بهینه.

مثبت‌گویی، منفی‌بافی و ترحم‌برانگیزی، سه سبک گفتگویی بودند که در صحبت‌های نمایشی دو دلاک هنگام مشت‌مال به کار گرفته می‌شدند. در شیوه مثبت‌گویی؛ دو دلاک ابتدا با مشتریان خوش و بشی جانانه می‌کردند و با احوالپرسی و راه‌انداختن گفتگویی صمیمی، آنان را وارد فضایی دوستانه می‌کردند. سپس گفتگوی دلاک با مشتری، به گفتگوی بین دو دلاک تغییر پیدا می‌کرد و دو دلاک سعی می‌کردند به تعریف و تمجید از فردی ناشناخته (برای مثال، حاج حسین، مش ممد و...) پردازند که در دادن انعام، کرم‌ها و لطف‌های فراوان داشته است. نمونه‌ای از این گفتگو به صورت زیر است:

دلاک (۱) خدا پدر مش ممد رو بیامرزه، دیروز جات خالی بود

دلاک (۲) چطور مگه؟ باز از اون حرکات جانانه کرد؟

دلاک (۱) اونی که تو دیدی یه چشمه از الطافش بود. من حاضرم برم خونه‌شون غلامی از بس این مرد با کرم و با مهر و لطف و محبته. خدا امواتش رو غرق رحمت کنه.

۲۸ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

دلاک ۲) در حالی که شانه‌های مشتری را مشت مال می‌دهد:

- خوب حالا چه کار کرد مگه دیروز؟

دلاک ۱- کاری کرد کارستون. موقع رفتن یه انعام درست و حسابی به من داد و قول داد که دو سه تا از مشتری‌هاش رو هم بفرسته همین جا حموم پیش من. واقعاً رفتارش خیلی عالی بود. دمش گرم.

گفتگوهایی از این دست که با دعا و سلام و صلوات و درودفرستی همراه بود، به طور غیرمستقیم، افراد زیر مشت‌مال را به دادن انعام، یا مبلغ اضافه و جلب مشتریان بیشتر و... دعوت می‌کرد.

اما منفی‌بافی روی دیگر سکه بود. فضای حمام‌های مردانه، جایی بود که بسیاری از الفاظ رکیک، حرف‌های مردانه، اصطلاحات خاص و... در آن به کار می‌رفت و در این میان، حمامی‌ها در گفتگوهای روزمره‌شان نیز از این الفاظ را بی‌هیچ خجالت و ملاحظه‌ای استفاده می‌کردند. از جمله هنگام اجرای نمایش آموزشی با شیوه منفی‌بافی. در این حالت، دو دلاک باتجربه، ابتدا دو مشتری خسیس و انعام‌نده را انتخاب و سپس، نمایش را آغاز می‌کردند.

پس از احوالپرسی با مشتری، دو دلاک گفتگو را به سمت فردی خیالی و ساختگی می‌بردند که به حمام آمده و حق دلاکان را نداده است. سپس با دادن فحش‌های رکیک ناموسی و بسیار زشت از خجالت آن فرد خیالی در می‌آمدند. گاه نیز ماجرا را تا کتک‌زدن او و بیرون انداختن از حمام ادامه می‌دادند تا بتوانند حق مطلب را ادا کنند. در این شیوه، دلاکان گاه و بی‌گاه با کوبیدن بر پشت و بدن مشتری، سعی می‌کردند این حس منفی را با دردی اندک برای وی همراه کنند تا اثرگذاری بیشتری داشته باشد. به این ترتیب، فرد زیر مشت‌مال، متوجه می‌شد که اگر او هم بخواهد خساست به خرج دهد و انعام نپردازد، چنین فحش‌های رکیک، نفرین‌ها و حرف‌هایی پشت سرش خواهد بود.

اما شیوه ترحم‌برانگیز در برخورد با مشتریانی اجرا می‌شد که در کارهای خیر مشارکت داشتند و حمامی‌ها می‌دانستند که قادرند با برانگیختن عواطف انسانی، آنان را

گونه‌شناسی بازی‌های نمایشی در حمام‌های تهران ❖ ۲۹

به دادن انعام بیشتر و یا کمکی جداگانه ترغیب و تشویق کنند. دو دلاک این بار در گفتگوها، ماجراهای خیالی از بدبختی‌ها و فلاکت‌های فردی خودشان می‌گفتند و چیزهایی عجیب و غریب از بدهکاری‌ها و مشکلات زندگی‌شان می‌بافتند که گاه خنده‌دار می‌نمود. آب و تاب دادن گفتگوها تا حدی پیش می‌رفت که مشتری وارد بحث می‌شد و به پرس و جو درباره احوالات آنها می‌پرداخت. به طور معمول، مشتری‌ها پس از اجرای این نمایش سوزآور و جگرسوز، انعامی بسیار بیشتر از حالات معمولی پرداخت می‌کردند. (جدول ۳)

پس از اینکه این مدل نمایش‌ها دو سه دور و در زمان‌های مختلف، دو به دو از سوی افراد باتجربه اجرا می‌شد، کار را به دلاکان جوان می‌سپردند و از آنها می‌خواستند که آنچه را که آموخته‌اند عملیاتی و اجرایی کنند. می‌توان ادعا کرد که این مدل نمایش هم به صورت تمرینی و هم به صورت حرفه‌ای بارها در حمام‌ها اجرا می‌شده است.

جدول ۳. کاربرد تحلیل نمایش‌های آموزشی

توضیحات و گزینه‌های مربوط به عنوان			عنوان
انعام‌گیری			نام نمایش
تهران، تهران.			منطقه جغرافیایی
نام استان و شهرستان:			از نظر وجه نمایشی
بازی نمایشی	نمایش‌واره	نمایش عامیانه	شکل نمایش
عمومی	با حضور کودکان	ویژه زنان	نمایش زنانه
	درباره کودکان	درباره صفات زنان	
	برای کودکان	چشن‌های زنانه	
جدی، سخنوری	ترازیدی و غمناک	نمایش شاد	از نظر لحن و بیان
سیار و کارناوالی	میدانی و معرکه‌ای	مجالس خصوصی	مکان اجرا
اشیا و عناصر انتزاعی	انسان و حیوان	انسان	عوامل اجرایی
موقعیتی و متناوب		ثابت و منظم	زمان اجرا
گروهی	چند نفره	تک نفره	تعداد مجریان
گفتاری - حرکتی	گفتاری	صامت	از نظر گفتار و کنش
عوام	خواص (کارگران حمام)		مخاطبان
براساس کارکرد سه درونمایه داشته است: تمجید، تعریف و دعا، / نفرین، لعن و هجو/ و ترحم‌برانگیزی.			درون‌مایه
آموزش به دلاکان و کارگران جوان و تازه‌کار، کسب درآمد از راه انعام			کاربرد
			توصیف صحنه
			توصیف زمان اجرا
			توصیف ابزار و وسایل اجرا
دو نفر دلاک باتجربه			توصیف مجریان

۲-۳. نمایش‌های ناگهانی

کارگران حمام بر اساس تجربه برای برخی رخدادهای و اتفاقات داخل حمام، پیش‌بینی‌هایی صورت داده و دریافته بودند که با استفاده از نمایش و صحنه‌سازی می‌توانند مشکلات ناگهانی را پشت سر بگذرانند. در این موارد که در ادامه به آنها پرداخته خواهد شد، کارگران و عوامل اجرایی حمام همه ناگهان در جای بازیگران نمایش وارد صحنه می‌شدند و بحران پیش‌آمده را مدیریت می‌کردند.

۱-۳-۴: مدیریت لو رفتن زبان مخفی

زبان مخفی یکی از گونه‌های اجتماعی زبان است که در زبان‌های مختلف، معادل‌های گوناگونی دارد. معادل انگلیسی این واژه Argo است که خود متأثر از واژه Argot فرانسوی است و از jargon گرفته شده است. jargon از ریشه واژه‌ای با معنای چهچه‌زدن و وراچی کردن است. (ژان کالوه، ۱۳۸۸: ۱۰). در فرهنگ‌های لغت تعاریف متعددی برای این واژه ارائه شده است. برای مثال، در فرهنگ آکسفورد آمده است: «مجموعه لغات و عباراتی که توسط گروهی خاص به کار برده می‌شود و فهم آن برای دیگران مشکل است.» (مئوس^۱، ۲۰۰۷) فرهنگ لانگ‌من، برای آن تعریف «زبان» قائل می‌شود. در این فرهنگ آمده است: «زبانی که فقط طبقه‌ای خاص، به‌خصوص دزدان به آن تکلم می‌کنند و آن را می‌فهمند.» (بریگز^۲، ۲۰۰۱) در فرهنگ‌های دیگر نیز تعاریف مشابهی آورده شده است که فصل مشترک تمامی آنها «اختصاص داشتن زبان مخفی به طبقه اجتماعی خاص» است. بنابراین، می‌توان دو ویژگی اصلی را برای زبان مخفی برشمرد: مخفی بودن و طبقه‌بندی اجتماعی زبانی.

در کل آرگو، به گونه‌ای سخن اطلاق می‌شود که متعلق به گروه یا طبقه‌ای خاص از اجتماع است (فرهنگ مریام، ۲۰۰۸ مدخل argot) گروهی که واژگان، اصطلاحات و حتی قواعد نحوی خاص در سخن گفتن را به گونه‌ای به کار می‌برند که فهم آن برای دیگران و افراد غریبه، دشوار است.

1. Matheos

2. Briggz

گونه‌شناسی بازی‌های نمایشی در حمام‌های تهران ❖ ۳۱

«نخستین مدارکی که از این گونه زبان به دست آمده، مربوط به سارقان و راهزن‌ها بوده و از زندان رواج یافته است. این جماعت که خلاف قانون رفتار می‌کرده‌اند، برای ارتباط با یکدیگر، به زبانی نیاز داشتند که اسرارشان را پوشیده نگه دارد.» (سمائی، ۱۳۸۲: ۶)

یکی از ویژگی‌های مهم حمامی‌ها این بود که دارای زبان مخفی بودند و از این زبان هنگام کار در حمام، به کرات استفاده می‌کردند. زبانی که غالب مشتری‌ها با آن ناآشنا بودند و اصطلاحات ویژه‌ای داشت که در هیچ قاموسی پیدا نمی‌شد.

حمامی‌ها با استفاده از اصطلاحات زبان مخفی‌شان، به مشتری متلک می‌پراندند و فحش ناموسی حواله می‌کردند، نقشه‌های متعدد می‌کشیدند و... اما در این میان، گاه نیز پیش می‌آمد که مشتری کم و بیش با اصطلاحات زبان مخفی آنها آشنایی داشت و یا رفتارشان به شکلی بود که حمامی‌ها متوجه می‌شدند از گفتگوی آنها سر در می‌آورد. در این زمان، بر اساس جناس لفظی، یکی از کارگران، معنایی دیگر از جمله‌ای که بر اساس زبان مخفی اراده شده بود، می‌ساخت و گفتگویی نمایشی بر اساس آن به راه می‌انداخت و دیگران را متوجه می‌کرد که باید موضوع را عوض کنند. به طور معمول، گفتگو را سه چهار دقیقه کش می‌دادند تا غائله به تمامی بخوابد و شک مشتری برطرف شود. خلاقیت زبانی و بداهه‌گویی کارگران در این میان بسیار کارا بود و اغلب نیز وظیفه جمع‌کردن این فضا بر عهده گروهی گذاشته می‌شد که در این امر توانا بودند.

کارگران حمام و آنهایی که ذوق و استعداد اجرا و بازیگری داشتند، برای نمایش‌هایی که در نهایت، طی دو سه دقیقه اجرا می‌شد، بارها در زمان‌های خالی و خلوت حمام، تمرین می‌کردند. موقعیت‌های مختلف را می‌سنجیدند و بر اساس آن دیالوگ‌هایی را می‌ساختند و اجرا می‌کردند تا بتوانند در مواقع بحرانی و مقتضی، کار را به بهترین شکل اجرا کنند.

برای مثال، یکی از اصطلاحات زبان مخفی حمام این است: «گسند لماغه»^۱ (این آقا ارزشش رو نداره). حمامی‌ها این اصطلاح را زمانی به کار می‌بردند که یکی از مشتریان بسیار خسیس یا فقیر و بی‌چیز، درخواست مشت‌مال و شست‌وشو می‌کرد. سرکارگر یا

1. gosnad lemâqe

۳۲ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

دلاک بزرگ‌تر و باتجربه، به فرد مشت‌مال‌دهنده با گفتن این عبارت توصیه می‌کرد که خیلی برای او وقت نگذارد. اما اگر مشتری متوجه می‌شد یا دلاک می‌فهمید که او بویی از این اصطلاح برده است، سریع با گفتن «چرا این حوله کثیفه و روش دماغه» گفتگویی تویخ‌آمیز را با دلاک هدف شروع می‌کرد و آن قدر بگو مگو می‌کردند که «لماغ بودن گسند» به کل از خاطر پاک می‌شد.

از دیگر اصطلاحات زبان مخفی حمامی‌ها، «سوی چراغ را پایین آوردن» به معنای کم‌کردن دروغ‌گویی و خالی‌بندی است. زمانی که مشتری حراف، خالی‌بند و دروغ‌گویی در حمام مشغول صحبت درباره ماجراهای زندگی‌اش بود، یکی از دلاکان برای خنده یا تفریح و شوخی، بدون اینکه فرد دروغگو و راوی بفهمد، با گفتن «سوی چراغ رو بیار پایین» به او طعنه و کنایه می‌زد. در این هنگام همه دلاکان متوجه می‌شدند که منظور او چیست. اگر هم مشتری در این میان بویی می‌برد یا ناراحت می‌شد، دلاک بلافاصله با اشاره به چراغ حمام، شروع به تویخ کارگران دیگر می‌کرد که چرا این قدر در مصرف سوخت اسراف می‌کنید؛ در نهایت هم بلوایی به پا می‌کرد که هم خنده‌دار بود و هم باعث می‌شد ذهن مشتری از اینکه مورد طعن و تسخر قرار گرفته، پاک شود.

۲-۳-۴. مدیریت دعوای مشتری و کارگر

گاه نیز پیش می‌آمد که بر سر مسائلی چون خوب مشت‌مال‌ندادن، رعایت نکردن بهداشت و ... بین کارگران حمام و مشتریان دعوا و نزاع شکل می‌گرفت. در این هنگام، دو نفر دلاک باتجربه، با اجرای نمایشی ساختگی، فضا را به سمتی می‌بردند که به نظر می‌رسید قصد دارند کارگر مذکور را به شدت تنبیه کنند. این دو، چنان در تنبیه و شماتت، مبالغه و چنان در حمایت از مشتری، فضا را آماده می‌کردند که مشتری حس بسیار خوبی پیدا می‌کرد و حتی گاه دچار عذاب وجدان می‌شد.

شکل نمایشی این بخش به این صورت بود که دو دلاک باتجربه، نخست دو طرف را که با هم گلاویز شده بودند، از هم جدا و سپس، کارگر را به سمت دیگر حمام پرت می‌کردند. آنگاه تنبیهی ساختگی راه می‌انداختند و به او چک و لگدهای نمایشی

گونه‌شناسی بازی‌های نمایشی در حمام‌های تهران ❖ ۳۳

می‌زدند. در نهایت هم به اخراج از حمام و پرداخت نکردن حقوق تا مدتی خاص تهدید می‌کردند و از او می‌خواستند که از مشتری عذرخواهی کند. سپس با هم نزد مشتری می‌رفتند و با دلجویی از او سعی می‌کردند آنچه را باعث دعوا و درگیری شده است، برطرف کنند تا رضایت وی جلب شود. بر طبق توافق قبلی میان دلاکان، همیشه حق به مشتری داده می‌شد تا مبدا این اتفاق به گوش صاحب حمام برسد. دلاکان همچنین توافق می‌کردند که در این گونه موارد، حتی اگر تنبیه‌های نمایشی کمی جدی‌تر بود، کسی به دل نگیرد. (جدول ۴)

جدول ۴. کاربرد تحلیل نمایش‌های مدیریت دعاها و نزاع‌های درون حمام

توضیحات و گزینه‌های مربوط به عنوان			عنوان	
مدیریت بحران			نام نمایش	
استان و شهرستان: تهران، تهران.			منطقه جغرافیایی	
بازی نمایشی		نمایش عامیانه		از نظر وجه نمایشی
عمومی	نمایش مردانه	با حضور کودکان	ویژه زنان	شکل نمایش
		نمایش کودکان درباره کودکان برای کودکان	نمایش زنانه درباره صفات زنان جشن‌های زنانه	
جدی، سخنوری	حماسی	ترازوی و غمناک	نمایش شاد	
سیار و کارناوالی	میدانی و معرکه‌ای	تخت حوضی	مجالس خصوصی	قهوه‌خانه‌ای
اشیا و عناصر انتزاعی	انسان و حیوان	انسان و عروسک	انسان	
موقعیتی و متناوب		ثابت و منظم		زمان اجرا
گروهی	چند نفره	تک نفره		تعداد مجریان
گفتاری - حرکتی	گفتاری	صامت		از نظر گفتار و کش
عوام		خواص		مخاطبان
تنبیه کارگران			درون‌مایه	
مدیریت اتفاقات درون حمام			کاربرد	
			توصیف صحنه	
			توصیف زمان اجرا	
			توصیف ابزار و وسایل اجرا	
چند نفر دلاک باتجربه، کارگر خاطی و مشتری			توصیف مجریان	

نمایش حمامی‌ها، مانند زبان آنها مخفی بوده است. حمامی‌ها دارای زبانی ویژه و مخفی بودند که در امور روزمره حمام از آن استفاده می‌کردند. این نمایش‌ها به شکلی نبودند که برای مثال، مردمی که در حمام هستند، متوجه اجرایشان شوند؛ همه شکل‌ها

۳۴ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

و گونه‌های مختلف آنها مختص حمامی‌ها بود و بر اساس اهداف و امیال خاصی اجرامی شد. برخی، دور از چشم مردم و برخی، در حضور مردم اما بدون آنکه آنان متوجه شوند، به اجرا درمی‌آمدند.

اینکه چرا تاکنون این نمایش‌ها از دید پژوهشگران پنهان مانده‌اند، به رویه مخفی‌کاری حمامی‌ها برمی‌گردد. در حالت عادی و به عنوان یک فرد عادی، حتی اگر بارها و بارها فضای حمام‌های عمومی را تجربه کرده باشیم، نمی‌توانیم دریابیم که در حمام، نمایشی برگزار می‌شود. این پنهان‌کاری حمامی‌ها - چه در استفاده از واژگان زبان مخفی و ابداع زبانی خاص و چه در اجرای نمایش‌های پنهان و مخفی - تناقضی عجیب در خود نهفته دارد. شاید بتوان گفت که این مخفی‌کاری، به نوعی جبران وضعیت شغلی آنان است. آنان که در مقابل مشتری خود، هیچ چیز پنهانی ندارند با ساخت این زبان ویژه، حریمی برای خود ساخته و پرداخته‌اند که در آن، دور از چشم و فهم دیگران بتوانند، مسائل کاری و شغلی خود را به بهترین شکل مدیریت کنند و به پیش ببرند. حمامی یا دلاک هر جای حمام که باشد، ناگزیر فردی غریبه از دیگران و مشتریان در کنار اوست؛ یا در حال کیسه کشیدن است، یا در زیر مشت‌مال دلاک، یا زیر دوش در حال آواز خواندن است یا بر سکوی هشتی حمام نشسته و نظاره‌گر کار و فعالیت اوست. پستویی ندارد که اگر مشکلی در حین کار رخ داد، همکارش را فرا بخواند و با او به حل مشکل پردازد اگر کاسب بود، به پستوی مغازه می‌رفت و اگر نظامی یا دولتی بود با یک فرمان، همه را از اتاقش بیرون می‌کرد و برای خود خلوتی می‌ساخت. اما او نه از این دست است و نه از آن دست. به همین دلیل نیز می‌توان این کنش زبانی و هنری را واکنشی به وضعیت جبری شغلی و موقعیت مکانی‌اش دانست. باید از بخت و اقبال خود خرسند باشیم که گفتگویی ساده با یک حمامی، ما را به شناخت و کشف چنین مقوله‌ای از فرهنگ عامه رهنمون ساخته است.

۵. جمع‌بندی

در گذشته‌های نه چندان دور، در حمام‌های عمومی مردانه، گونه‌های متعددی از نمایش را کارگران حمام و دلاکان باتجربه و اهل ذوق اجرا می‌کرده‌اند. در این مقاله که براساس مصاحبه با چند تن از حمامی‌های با تجربه تهران تنظیم شده است، سه نوع نمایش سرگرم‌کننده، آموزشی و نیز نمایش‌های بداهه با هدف مدیریت نزاع و پنهان نگاه داشتن زبان مخفی، تشریح و با تکیه بر ترکیبی از الگوهای ارائه شده از سوی آقایان عناصری و ذوالفقاری، تحلیل شده‌اند. همچنین به این نتیجه دست یافته‌ایم که حمامی‌ها زبان مخفی داشته‌اند. این نمایش‌ها، به شکلی به اجرا درمی‌آمدند که مردم داخل حمام و مشتریان از آنها آگاه نمی‌شدند بلکه قراردادی نانوشته بین کارگران حمام یا چیزی شبیه به زبان مخفی آنان بودند و دیگر مردم، از فهم‌شان عاجز می‌ماندند. این نمایش‌ها با اهداف و اغراض خاصی اجرا می‌شدند. سرگرمی و تفریح، مدیریت بحران‌های درون حمام و کسب درآمد و دریافت انعام، از مهم‌ترین اهداف و اغراض اجرای آنها بوده است.

همچنین، برخلاف تصور رایج از نمایش‌های عامیانه، مبتنی بر تکرار و تمرین بودند. پیش از اجرای آنها، بازیگران مشخص می‌شدند و بر سر متن نمایش‌ها و دیالوگ‌ها به تفکر و گفتگو می‌پرداختند. همچنین مانند دیگر نمایش‌های عامیانه بر خلاقیت فردی و بداهه‌گویی بازیگران استوار بودند و کم‌دی موقعیت و تسلط بازیگران بر موقعیت پیش‌آمده در اجرای آنها نقش اساسی داشت.

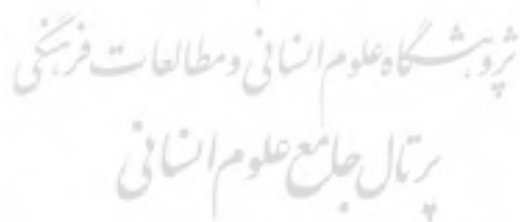
برخی از این نمایش‌ها، دور از چشم مردم عادی، هنگام استراحت کارگران و برخی دیگر، در حضور مشتریان اجرا می‌شدند. در هر دو حالت، مشتری متوجه اجرای نمایش نمی‌شد و آن را بخشی از رفتار عادی کارگران و حمامی‌ها تلقی می‌کرد.

- برشت، برتولت. (۱۳۵۲). نمایش عامیانه. ترجمه رضا کرم‌رضایی. جلد اول. تهران: الفبا.
- پاپلی یزدی، محمدحسین (۱۳۹۲). خاطرات شازده حمام، مشهد: پاپلی.
- ذوالفقاری، حسن (۱۳۹۴). زبان و ادبیات عامه. تهران: سمت.
- روح‌الامینی، محمود (۱۳۸۶). حمام عمومی در جامعه و فرهنگ و ادب دیروز: نگرش و پژوهش مردم‌شناختی. تهران: اطلاعات.
- ژان کالوه، لویی (۱۳۸۸). زبان مخفی چیست؟ ترجمه شهروز پزشکی. ویراستار: سیدمهدی سمائی. تهران: پژوهشگاه اطلاعات و مدارک علمی ایران.
- سمائی، مهدی (۱۳۸۲). فرهنگ لغات زبان مخفی با مقدمه‌ای دربارهٔ جامعه‌شناسی زبان. تهران: مرکز.
- شعبانی، امامعلی؛ جبار، سعیده (۱۳۹۳). «حمام و کارکردهای اجتماعی آن در سده‌های میانه تاریخ ایران». پژوهشنامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی. سال سوم بهار و تابستان ۱۳۹۳ شماره ۱ (پیاپی ۵)، صص ۸۹-۱۰۹.
- عاشورپور، صادق (۱۳۹۰). نمایش‌های ایرانی. جلد هفتم. نمایش‌های عامیانه. تهران: سوره مهر.
- عبدالرشیدی، علی‌اکبر (۱۳۹۲). زبان‌های ساختگی. تهران: مسافر.
- عناصری، جابر (۱۳۶۶). درآمدی بر نمایش و نیایش در ایران. تهران: واحد فوق برنامه جهاد دانشگاهی.
- لطفی، علیرضا؛ مسجدی، حسین (۱۳۹۳). فرهنگواره گرمابه، تهران: کتاب آبان.
- Asa Briggs(2001). The Longman Encyclopedia.
- Merriam (2008). webster's Collegiate Dictionary.
- P. H. Matthews (2007). The Concise Oxford Dictionary of Linguistics (2ed.). Oxford University Press.

گونه‌شناسی بازی‌های نمایشی در حمام‌های تهران ❖ ۳۷

راویان

- افتخاریان، زهرا (همسر غلامحسین کاظم‌زاده)^۱ حسین‌آباد دولاب، دامغان
- ببری، عمران، تهرانپارس، تهران (شاغل در حمام فلکه اطلاعات تهرانپارس)
- جابرزاده، غلامحسین، تهران (شاغل در حمام منشادی تهران)
- درویش، حسین، درویش، تهران (شاغل در حمام منشادی تهران)
- دولابی، ذبیح، قادرآباد، دامغان (شاغل در حمام شهرآرای تهران)
- سبقتی، علی (معروف به علی کاردی)، تهران (شاغل در حمام سرسبز نارمک تهران)
- کاشانیان، علی (معروف به علی گدا)، تهران (شاغل در حمام سرسبز نارمک تهران)
- کاشانیان، غلام، مسگرآباد، تهران (شاغل در حمام مسگرآباد تهران)
- کاظم‌زاده، عباس، مسگرآباد، تهران (شاغل در حمام مسگرآباد تهران)
- کاظم‌زاده، غلامحسین (معروف به شاه‌غلام)^۲ حسین‌آباد دولاب، دامغان
- کاظم‌زاده، محسن (پسر بزرگ غلامحسین کاظم‌زاده)^۳ حسین‌آباد دولاب، دامغان

۱. کارگر بخش زنانه حمام‌های استان تهران: حمام‌های سرسبز نارمک، منشادی، شهرآرا، قاسم‌آباد، فلکه اطلاعات تهرانپارس، گرمابه زیبا (خیابان فلاح)، گرمابه سلمان در استان تهران.

۲. کارگر و دلاک حمام‌های استان تهران: حمام‌های سرسبز نارمک، منشادی، شهرآرا، قاسم‌آباد، فلکه اطلاعات تهرانپارس، حمام مسگرآباد، گرمابه زیبا (خیابان فلاح)، گرمابه سلمان.

۳. کارگر و دلاک حمام‌های استان تهران: حمام‌های سرسبز نارمک، منشادی و شهرآرا در استان تهران.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی